

ДВОРІВНЕВЕ ТА ДОДАТКОВЕ КАРТОГРАФУВАННЯ У РЕГІОНАЛЬНИХ АТЛАСАХ

Анотація. У лінгвістичних атласах різних регіонів України використовують здебільшого один рівень протиставлень, позначений геометричними фігурами з різним зафарбуванням (у кольорових) або різним штрихуванням (у чорно-білих атласах). Однак більше інформації подають карти, на яких є ще й додатковий рівень картографування, переданий спеціальними кольорами, штрихуванням, крапкуванням або лініями ізоглос.

Ключові слова: лінгвістична географія, регіональний атлас, основний рівень карти, додатковий рівень.

Summary. Particularly, one-level standard of oppositions, being marked by geometric figures of various colours (in colourful atlases) or drawn lines (in black and white atlases) is used in the linguistic atlases of different Ukrainian regions. But maps with the additional level of standard of map – making shown by special colours or drawn lines give more information than others.

Key words: Linguistic geography, regional atlas, main standard of a map, additional level standard.

Українська геолінгвістика пройшла довгий і складний шлях – від першої у світі лінгвогеографічної карти К. Михальчука (1872 р.) до великого багатокольорового національного Атласу української мови [2], принципи картографування якого загальноновизнані і вже стали зразком для наслідування. Особливістю цього картографування є те, що одна карта часто подає стільки інформації, яку в інших атласах “розтягують” на три-чотири. Отже, мета нашої розвідки – проаналізувати засади, які використовують геолінгвісти, картографуючи різні мовні рівні на картах регіональних атласів, тобто яким чином авторам вдається “втиснути” якнайбільше інформації. І як результат цього – які найкраще обрати засади.

Але насамперед: яке картографування вважати дворівневим, а яке додатковим? Адже часто їх отожднюють.

Так, напр., К. Глуховцева у “Лінгвістичному атласі лексики народного побуту українських східно-слобожанських говірок” [3] скартографувала номени двох хронологічних зрізів: а) кінець ХХ ст. і б) кінець ХІХ ст. Таке картографування здійснено за допомогою знаків двох типів: контурних фігур для матеріалу з ХХ ст. і залитих (чорних) фігур для матеріалу з ХІХ ст. Це дворівневе картографування. Такий принцип дозволяє легко зіставити номени різних часових зрізів і виявити динаміку змін у досліджуваних говірках.

Якщо ж на лексичній карті подана ще й фонетична, акцентна, морфологічна чи семантична характеристики аналізованої лексики, що передані іншими засобами, ніж основний рівень (кольором, ізоглосами, штрихуванням або крапкуванням), то це вже додаткове картографування. Зрозуміло, що дворівневі або карти з додатковим картографуванням найкраще створювати у кольорових атласах, оскільки другий / додатковий рівень можна позначити за допомогою інших кольорів (так, в АУМ використано їх аж дванадцять), а в чорно-білих атласах зробити це набагато важче, оскільки, напр.,

штрихування часто зливається, тому виникають певні труднощі при читанні карт.

Зрозуміло, що саме мета, поставлена автором, визначає, яке картографування обрати – однорівневе чи дворівневе і чи потрібно подавати ще й додаткове картографування.

Й. Дзензелівський розробив принципи картографування для регіональних атласів [4: 8–9], виділивши протиставлення трьох рівнів – 1) за коренями, 2) за словотворчими формантами, а фонетичні та акцентні варіанти тих самих слів уважає за протиставлення третього рівня. Тепер залежить від мети і завдань атласу, яке картографування вважати дворівневим, а яке додатковим. Так, для атласу Й. Дзензелівського [4] усі рівні картографування важливі, тут немає додаткових, оскільки заявлена праця як лінгвістичний атлас.

Польський діалектолог Ф. Чижевський, до речі, уродженець Підляшшя, здавна виношував ідею створення двомовного – польсько-українського – атласу. І це йому вдалося (див. [9]). Мета праці – передати засобами лінгвогеографії фонетичні, морфологічні та лексичні особливості говірок, а також мовну інтерференцію на польсько-українському пограниччі навколо містечка Володави (Włodawa) [9: XVII]. Отже, головне завдання, яке вирішував автор: як на одній карті скартографувати діалектний матеріал одночасно українських і польських говірок того самого населеного пункту, подавши якнайбільше інформації про кожну лексему? Складність виконання такого завдання була ще й у тому, що автор відмовився від коментарів до карт, узявши принцип К. Дейни: сама карта повинна все “розповісти” про говірки. А щоб розділити матеріал різних мов – польської та української – автор колом із внутрішніми модифікаціями прямокутних фігур та ліній чорного кольору скартографував дані польських говірок, а квадратом – українських. Отже, такі дворівневі карти багатoinформативні, дозволяють легко зіставляти говірковий матеріал обох мов. А ось додаткового картографування в атласі немає, оскільки позначення фонетичних, акцентних та

морфологічних відмінностей було основним завданням автора. Так, на карті 133 “Potraw” різними модифікаціями ліній і чорних прямокутників у середині квадрата скартографовані фонетичні варіанти *ot'ava, ot'ava, ut'ava, hot'ava, hu't'ava, hul'ava*, а на карті 154 “Sinokosy” такими ж засобами позначено розрізнення між лексемами *synok'osy* і *synok'y's*, тобто морфологічні відмінності.

В “Атласі будівельної лексики Західного Полісся” О. Євтушка [5] із 95 карт лише три мають додатковий рівень картографування – це карти №№ 38, 66 і 77 (штрихуванням виділені говірки, у яких відсутня опозиція певних лексем).

Р. Омельковець у монографії “Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі” [7] за допомогою різного насичення кольору виділила ареали на чорно-білих картах (карти №№ 63, 79).

І. Сабадош в “Атласі ботанічної лексики української мови” [8] подав триступеневу систему протиставлень: 1) лексичну (за коренями), 2) словотвірну (за словотворчими формантами того самого кореня) і 3) додатковий рівень репрезентує фонетичні, акцентні чи граматичні опозиції. Крім цього, на 30 картах із 68 представлений ще один додатковий рівень картографування – за допомогою ізоглос виділено ареали.

Про працю Т. Назарової “Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті” [6] А. Залеський писав, що вона “вносить певний вклад у дальший розвиток і теоретичних принципів і методики й техніки картографування, які було розроблено й практично втілено представниками української лінгвогеографії під час укладання Атласу української мови” [6: 5]. Авторський кольоровий варіант атласу редактором був замінений на чорно-білий, що призвело, зрозуміло, до певних утрат. Але докладно розроблені принципи картографування дозволили на одній карті подати багато як основної, так і додаткової інформації, зокрема це зроблено за допомогою додаткових рівнів, що позначені 1) знаками, які мають зовнішні додаткові елементи, 2) штрихуванням та 3) ізголсами. Зі ста атомарних карт 49 мають додатковий рівень картографування, тобто майже кожна друга карта. Зрозуміло, що саме на таких мапах представлено найбільше інформації.

Для прикладу проаналізуємо дві сусідні карти: на карті № 94 “Пюре з картоплі” колом із різним штрихуванням та повним і неповним зафарбуванням позначені назви: *комка, ко'ма, ко'маха, ко'ми, тап'туха, топканка, таў'кан'їца, тоўчанка, тоўч'ен'ї, мну'ха, м'нушка, м'ячка, каша картоп'лана*, тобто тут відсутній додатковий рівень картографування; на карті № 95 “Холодець (з м'яса або риби)” колом позначені такі назви: *холодець, с'туд'ен', с'тудн'а, јушка, јушка* тільки з риби, *драг'л'ї, дрег'ва, н'оужк'ї, холодни борщ, зас'туджани борщ*, а на додатковому рівні різним штрихуванням виділені чотири ареали, у говірках яких уживають номени: 1) *холод'ець* ‘їжа: зелена цибуля, залита квасом’; 2) *холод'н'їк* (у тому самому

значенні); 3) *тов'кун* (у тому самому значенні); 4) видозміна реалії: поширення назв *холод'н'їк, холодни борщ* у значенні ‘холодник’.

Узагалі цей регіональний атлас Т. Назарової і тепер залишається зразковим з погляду картографування додаткового рівня, хоч із часу його видання минуло вже понад два десятиліття.

У нашому “Атласі мисливської лексики Західного Полісся” [1] теж на деяких картах кольорами позначена різна додаткова інформація, пор.: на к. № 79 “Мертва тварина” сірим кольором виділені невеликі ареали, у говірках яких засвідчений наголос *падло* при переважаючому *падло*; на к. № 101 “Мисливська рушниця (загальна назва)” синьо-зеленим кольором позначений ареал, у говірках якого вживана форма *ст'р'їл'ба*, а сірим – *ст'р'їл'ба* (при переважаючій назві *ст'рел'ба*); на к. № 162 “Внутрішні органи в животі тварини” голубим кольором позначений ареал, у говірках якого селезінку називають *зимою*, а жовтим – *косою*; на к. № 1 “Назва дії ‘добувати звірів заради їхнього м'яса та шкіри’” сірим кольором позначені ареали, у говірках яких *пол'увати* має ще значення ‘вивляти статеву охоту (про корову)’; на к. № 11 “Помічник багатого мисливця (колись)” подано семантику *нарубок*: білий ареал позначає говірки, у яких значення ‘неодружений; хлопець’, жовтий ареал – ‘одружений; чоловік’, сірий – значення ‘наймит (у панському маєтку)’. Як бачимо, ці додаткові рівні доповнюють основний лексичний рівень фонетичною, акцентною та семантичною характеристикою окремих назв.

Зроблено також спробу скартографувати повір'я. Так, на к. № 39 “Місце, де лежали і качалися звірі” виділені території, жителі яких остерігаються ступати ногою в те місце, де качався звір (особливо босоніж в кінське *качало*): голубим кольором виділені три невеликі ареали, де вірять, що буде погано; жовтим – буде *пуд'б'її* || *пуд'биї* – *рани, гной'ки*; зеленим кольором – ноги болітимуть; оранжевим – живіт болітиме; вишневим – буде налив; сірим – буде лишай. Це все додатковий рівень лексичних карт.

В “Атласі мисливської лексики Західного Полісся” зрідка представлені й дворівневі карти, напр., на допоміжній карті № I червоним колом позначені пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки, а червоним трикутником – пам'ятки волинської неолітичної культури, тобто місця поселень, жителі яких займалися полюванням [1: 42].

Оскільки цей атлас лексичний, то в ньому використані протиставлення лише за коренями та словотворчими формантами, а фонетичні чи акцентні варіанти відзначені в коментарях. Часто це великі коментарі, які можна вважати своєрідним додатком до змісту основної карти, пор., напр., коментар до к. № 53 “Картоплина чи буряк, з яких середину віили миші”:

Традиційно до мисливської лексики відносять і боротьбу з гризунами.

Червоним квадратом позначений і варіант *лупаха* (93); червоним горизонтальним прямокутником позначений також варіант *лупайка* (97); червоним овалом скартографований варіант *лушп'іха* (49).

Зеленим квадратом позначено і *шкодринка* (37); зеленим трикутником, повернутим униз, скартографовані варіанти *шкарупа* (39-40, 92, 100) і *шкурупл'а* (121); зеленим горизонтальним прямокутником позначено також *шкарлупа* (7, 14, 17, 27-28, 34, 36, 44, 46, 65, 77, 79, 112, 132, 134, 147); зеленим вертикальним прямокутником скартографовано *шкаралупах* (48), *шкаралупа* (21-22, 143), *шкаралупа* (2, 64, 84, 99, 135).

Жовтим колом позначено і *толуб* (119); жовтим квадратом скартографовані такі варіанти: *тулубах* (78, 92, 104-105, 116) і *тулубах* (117, 126); пор.: *бурака витулубили миши* (36); жовтим овалом позначено *тул'бух* (60) і *тул'бах* (20). [...]

Некартографовані матеріали: *дулубан* (150), *жолобаха* (111), *казуп* (60), *карлушча* (57), *колупаха* (61), *корка* (71), *лушп'а* (140), *мишоїди* (143), *мишонка* (20), *мошонка* (33), *оболон'* (23), *оболоня* (94), *оболочка* (18), *остроўки* (64), *пойїди* (45), *пойїдина* (3), *тулубец'* (66), *черепок* (32), *шалупа* (86), *шкабара* (133), *шкурубаїка* (144), *шмушок* (54), *шоломок* (24), *шубаїка* (30), *шум'а* (29).

Що треба зробити, щоб картоплю не їли миші?

Різноманітні поради: *отрутоїу опси'пайут'* (17), *дустом* (91), *йалину кла'дуть'* (24, 68, 93) || *з йолк'і вершк'і* (126), *гил'а йелове* (53), *йаловец'* (63), *голками з сосни переси'пати* (101, 104), *на верх йами на земл'у штурху* 'соснові голки' (36), *к'ласти з гор'іха волос'кового лис'т'а* (130, 141),

б'із к'ласти (99), *мел'ісу* (87), *кроп'иву* (73, 113, 134), *лепех* (107), *мишачу мн'ату* (107), *стебла пом'ідор* (47), *обси'пайут' кропом* (100) || *окропом* (115) || *круп'цем* (26), *полин беруть'* (141, 18, 42, 98, 110) || *по'лін'* (97, 57), *на верх картопл'і полин'* (88, 20, 34, 49, 63, 76, 79-80, 111), *кла'дуть' бузи'ну* (141), *багон:ик* (46) || *багно* (10, 49) || *багон* (57), *кла'дуть' з'іл'а мир* (?) (137), *осо'кою закопувати* (133, 86, 92), *накр'ити шаваром* 'широколистою осокою' (114, 61), *закопуют' шувароїу* 'широколистою осокою' (74), *виш'ей* 'болотяна трава' (61), *колис' коноп'лану по'лову насипали і запал'ували на дн'і йами, то вона все отрав'увала* (150), *пропал'уйут' на дн'і йами сол'ому* (102, 34, 39, 107, 118), *згар'ище на дно* (88), *попелом обси'пати* (37-39, 27-28, 63, 104), *порохом мислив'ским* (65, 100), *с'іл' сипати* (85), *с'ірник'ами на дно про'димл'уйут'* (75), *с'ірник'ами роски'даїут'* (88, 24, 76, 87, 90, 100-101, 107), *кидаїут' запалк'і* (89, 65, 73, 84), *сол'аркою кропл'ат' зверху* (124); *мов'чи, як закопуюїи, а то миши картопл'у зїї'дат'* (112) [1: 158].

Отже, атласи з дворівневим картографуванням мають меншу кількість карт, але подають стільки ж інформації, як і однорівневі карти, а атласи з додатковим картографуванням несуть значно більше інформації, яка стане в пригоді, напр., не тільки лексикологам, а й тим, хто досліджує фонетику, акцентологію, морфологію, семантику і т.ін. Кількість інформації також збільшується, коли в коментарях подають різні некартографовані матеріали, наводять приказки та прислів'я, фразеологізми, повір'я та ін.

Література

1. Аркушин Г. Атлас мисливської лексики Західного Полісся. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 413 с.
2. Атлас української мови: У трьох томах. – К.: Наук. думка, 1984–2001.
3. Глуховцева К. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослов'янських говірок. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 183 с.
4. Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. – Част. I. – Ужгород, 1958. – 18 с. + 133 карти.
5. Свтушок О. М. Атлас будівельної лексики Західного Полісся. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1993. – 134 с.
6. Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті. – К.: Наук. думка, 1985. – 136 с.
7. Омельковець Р. С. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 302 с.
8. Сабадош І. В. Атлас ботанічної лексики української мови. – Ужгород, 1999. – 104 с.
9. Czyżewski F. Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1986. – 230 s.